

BÖLÜM 14

RADYOFREKANS-ELEKTROMANYETİK ALANLARIN İNSAN SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Osman DEMİRHAN¹

GİRİŞ

Radyasyon, güneş sisteminden ve yeryüzündeki doğal kaynaklardan salınan elektromanyetik dalgalar/parçacıklar biçimindeki enerji yayılımı ya da aktarımdır. Elektrik yükleri hareketlendiğinde veya bir elektrik akımı oluşumunda ortaya çıkan temel parçacıklardan üretilen akımlar manyetik alanı oluşturur. Dünya yüzeyi, güneşten yayılan jeo-manyetik alanın etkisi altındadır. Bununla birlikte, dünyyanın dış sıvı çekirdeğindeki ısı transferi sonucu oluşan kendi manyetik alanı da bulunmaktadır. Bu ısı değişimleri, dünyyanın oluşumundan beri devam etmektedir. Dünya çekirdeğinin hareketi kendi manyetik alanını oluşturur. Atomların yeterli ve düzenli bir şekilde yer değiştirmesi ve yönlendirilmesi sonucu oluşan mıknatışlanma dünyyan kabuğunda kalıcı mıknatışlanmaya neden olur. Bu nedenle, canlı organizmalar sürekli olarak elektromanyetik alanların (EMF) etkisi altında yaşamlarını sürdürmektedirler. Hızlı ilerleyen teknolojik gelişmeler, yaşamımızda pek çok kolaylıklar sağlamakla birlikte bizleri yapay elektromanyetik alanlara maruz bırakmaktadır. Her madde gibi insanın da bir manyetik alanı bulunmakta, bunun dışında yaşadığı çevredeki diğer doğal ve yapay manyetik alanların da etkisi altındadır. Özellikle iyonlaştırıcı radyasyonlar, hücrenin genetik materyalini parçalayabilecek kadar enerji taşımaktadırlar. Bu enerji, DNA'da oluşturduğu hasarlar sonucu hücreleri öldürmekte, dokulara zarar vermekte ve kansere yol açabilmektedir.

HAYATIMIZDAKİ ELEKTROMANYETİK ALANLAR

Günümüzde, doğal jeo-manyetik alanlara ek olarak teknolojik gelişmeler sonucu üretilen pek çok cihazdan da çevreye radyasyon yayılmaktadır. Bu radyasyon, uzaydan veya maddesel bir ortamdan yayılan elektrik/manyetik alanın oluşturduğu dalgalarıdır. Bu manyetik alanlar kapsamında, dalga boylarına göre gama

¹ Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tibbi Biyoloji Anabilim Dalı, Adana, osdemir@cu.edu.tr, odemirhan42@gmail.com

kansa maruz kalan gebe farelerin blastomerlerinde DNA kırıklarının arttırdığı ve blastosist sayısının azaldığı gözlenmiştir (71,72). Bununla birlikte, benzer frekansa maruz kalan gebe kadınların plasenta doku hücrelerinde nükleus, sitoplazma ve hücre zarında olumsuz morfolojik değişiklikler, oksijen kullanımında azalma ve apoptozisin arttığı rapor edilmiştir (73,74). Diğer taraftan, mobil ağ ve Wi-Fi frekanslarına maruz kalan hamile kadınlarda düşüklerin ve fetüste herhangi olumsuz bir riskin gözlenmediği belirtilmiştir (75). Ancak, uzun süre GSM dalgalarına maruz kalan kadınlarda doğumdan hemen sonra bebeklerinde kötüleşmenin görüldüğü bildirilmiştir (76).

SONUÇ

Günümüzde, hızlı teknolojik gelişmelere bağlı olarak toplumun elektronik cihazlar ve akıllı telefonlar gibi kablosuz iletişim araçlarına olan talebi ve elektronik cihazların frekans aralıkları sürekli olarak artmaktadır. Elektronik cihazları kullanırken EM dalgaları insan ve hayvan vücudu tarafından emilmektedir. Özellikle, telefonun vücutumuz ile temas edilerek kullanılması ve kullanım sürelerinin artması sadece yetişkinleri değil, küçük çocuklar da etkilemektedir. Toplumda, telefon ve diğer elektronik cihazlardan salınan EM dalgalarının olumsuz biyolojik etkileri konusunda endişeler giderek artmaktadır. Bu dalgaların genetik materyalimizde oluşturduğu hasarlar nedeniyle kanserojen olabileceği yönündeki kanatın güçlendiğini söyleyebiliriz. Cep telefonuna maruz kalınması durumunda, sinir hücre hasarları, baş ağrısı, baş dönmesi, hafıza kaybı ve uyku bozukluğu gibi olumsuz nörolojik etkiler ortaya çıkabilemektedir. Bununla birlikte, EMF dalgalarının üreme biyoloji üzerinde de zararlı etkilerinin olduğu görülmektedir. Tüm bu zararlı etkiler dikkate alındığında, toplumda oluşan endişeleri gidermek için elektronik cihazların kullanımı konusunda uluslararası standartlara uygun düzenlemeler yapılmalı, bu konuda toplum bilinçlendirilmeli ve bu konudaki bilgiler toplumla açıkça paylaşılmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Kim JH, Lee K, Kim HG, et al. Possible effects of radiofrequency electromagnetic field exposure on central nerve system. Biomol Ther. 2019;27(3):265-275.
2. Baan R, Grosse Y, Lauby-Secretan B, et al. WHO International Agency for Research on Cancer Monograph Working Group. Carcinogenicity of radiofrequency electromagnetic fields. Lancet Oncol. 2011;12:624–626.
3. Valko M, Izakovic M, Mazur M, et al. Role of oxygen radicals in DNA damage and cancer incidence. Mol Cell Biochem. 2004;266:37–56.
4. Uslu N, Demirhan O, Emre M, et al. The chromosomal effects of GSM-like electromagnetic radiation exposure on human fetal cells. Biomed Res Clin Prac. 2019;4:1-6.

5. Lee S, Johnson D, Dunbar K, et al. 2.45 GHz radiofrequency fields alter gene expression in cultured human cells. *FEBS Lett.* 2005;579:4829-4836.
6. Phillips JL, Singh NP, Lai, H. Electromagnetic fields and DNA damage. *Pathophysiology.* 2009;16:79-88.
7. Ruediger HW. Genotoxic effects of radiofrequency electromagnetic fields. *Pathophysiology.* 2009;16:89-102.
8. Xu S, Zhou Z, Zhang L, et al. Exposure to 1800 MHz radiofrequency radiation induces oxidative damage to mitochondrial DNA in primary cultured neurons. *Brain Res.* 2010;1311:189-196.
9. Demsia G, Vlastos D, Matthopoulos DP. Effect of 910-MHz electromagnetic field on rat bone marrow. *ScientificWorld-Journal* 4. 2004;2:48-54.
10. Zhao TY, Zou SP, Knapp PE. Exposure to cell phone radiation up-regulates apoptosis genes in primary cultures of neurons and astrocytes. *Neurosci Lett.* 2007;412:34-38.
11. Mashevich M, Folkman D, Kesar A, et al. Exposure of human peripheral blood lymphocytes to electromagnetic fields associated with cellular phones leads to chromosomal instability. *Bioelectromagnetics.* 2003;24:82-90.
12. Hoeijmakers JHJ. DNA damage, aging, and cancer, *N Engl J Med.* 2009;361(8):1475-85.
13. Rowley R, Phillips EN, Schroeder AL. The effects of ionizing radiation on DNA synthesis in eukaryotic cells. *Int J Radiat Biol.* 1999;75(3):267-83.
14. Çetinel N, Demirhan O, Demirtaş M, et al. The genotoxic effect of interventional cardiac radiologic procedures on human chromosomes. *Clinical Medical Reviews and Reports.* 2020;3(1):1-10.
15. Aitken RJ, Bennetts LE, Sawyer D, et al. Impact of radio frequency electromagnetic radiation on DNA integrity in the male germline. *Int J Androl.* 2005;28(3):171-9.
16. Kuybulu AE, Öktem F, Çiriş İM. Effects of long-term pre- and post-natal exposure to 2.45 GHz wireless devices on developing male rat kidney. *Renal Failure.* 2016;38(4):571-580.
17. Shahin, S, Singh, VP, Shukla, RK. 2.45 GHz microwave irradiation-induced oxidative stress affects implantation or pregnancy in Mice, *Mus musculus*. *Applied Biochemistry and Biotechnology.* 2013;169(5):1727-1751.
18. Hossmann KA, Hermann DM. Effects of electromagnetic radiation of mobile phones on the central nervous system. *Bioelectromagnetics.* 2003;24(1): 49-62.
19. Bakacak M, Bostancı MS, Attar R. The effects of electromagnetic fields on the number of ovarian primordial follicles: an experimental study. *The Kaohsiung Journal of Medical Sciences.* 2015;31(6):287-292.
20. Shokri S, Soltani A, Kazemi M. Effects of Wi-Fi (2.45 GHz) exposure on apoptosis, sperm parameters and testicular histomorphometry in rats: a time course study. *Cell Journal.* 2015;17(2):322–331.
21. Ahlbom A, Day N, Feychtting M, et al. A pooled analysis of magnetic fields and childhood leukaemia. *Br J Cancer.* 2000;83(5):692-698.
22. Greenland S, Sheppard AR, Kaune WT, et al. A pooled analysis of magnetic fields, wire codes, and childhood leukemia. Childhood Leukemia-EMF Study Group. *Epidemiology.* 2000;11(6):624-634.

23. Repacholi MH, Lerchl A, Roosli M, et al. Systematic review of wireless phone use and brain cancer and other head tumors. *Bioelectromagnetics*. 2012;33:87-206.
24. Swerdlow AJ, Feychting M, Green AC, et al. Mobile phones, brain tumors, and the interphone study: where are we now? *Environ Health Perspect*. 2011;119:1534-1538.
25. Benson VS, Pirie K, Schuz J, et al. Mobile phone use and risk of brain neoplasms and other cancers: prospective study. *Int J Epidemiol*. 2013;42:792-802.
26. Stewart A, Rao JN, Middleton JD, et al. Mobile telecommunications and health: report of an investigation into an alleged cancer cluster in Sandwell, West Midlands. *Perspect Public Health*. 2012;132:299-304.
27. Jirik V, Pekarek L, Janout V, et al. Association between childhood leukaemia and exposure to power-frequency magnetic fields in Middle Europe. *Biomed Environ Sci*. 2012;25:597-601.
28. Leitgeb N. Comparative health risk assessment of electromagnetic fields. *Wien Med Wochenschr*. 2011;161:251-262.
29. Ros-Llitor I, Sanchez-Siles M, Camacho-Alonso F, et al. Effect of mobile phones on micronucleus frequency in human exfoliated oral mucosal cells. *Oral Dis*. 2012;8: 786-792.
30. Hardell L, Carlberg M, Soderqvist F, et al. Long-term use of cellular phones and brain tumours: increased risk associated with use for > or =10 years. *Occup Environ Med*. 2007;64:626-632.
31. Hinrikus H, Bachmann M, Lass J. Understanding physical mechanism of low-level microwave radiation effect. *Int J Radiat Biol*. 2018;94:877-882.
32. Volkow ND, Tomasi D, Wang GJ, et al. Effects of cell phone radiofrequency signal exposure on brain glucose metabolism. *JAMA*. 2011;305:808-813.
33. Repacholi MH, Lerchl A, Roosli M, et al. Systematic review of wireless phone use and brain cancer and other head tumors. *Bioelectromagnetics*. 2012;33:187-206.
34. Moulder JE, Foster KR, Erdreich LS, et al. Mobile phones, mobile phone base stations and cancer: a review. *Int J Radiat Biol*. 2005;81:189-203.
35. Demirel S, Doganay S, Turkoz Y, et al. Effects of third generation mobilephone-emitted electromagnetic radiation on oxidative stress parameters in eye tissue and blood of rats. *Cutan Ocul Toxicol*. 2012;31(2):89-94.
36. Levis AG, Minicucci N, Ricci P, et al. Mobilephones and head tumours: it is time to read and highlight data in proper way. *Epidemiol Prev*. 2011;35(3-4):188-199.
37. Elder JA. Ocular effects of radiofrequency energy. *Bioelectromagnetics Suppl* 6. 2003:S148-S161.
38. Salford LG, Brun AE, Eberhardt JL, et al. Nerve cell damage in mammalian brain after exposure to microwaves from GSM mobile phones. *Environ Health Perspect*. 2003;111:881-883.
39. Millan MJ. The neurobiology and control of anxious states. *Prog Neurobiol*. 2003;70:83-244.
40. Nittby H, Brun A, Eberhardt J, et al. Increased blood-brain barrier permeability in mammalian brain 7 days after exposure to the radiation from a GSM-900 mobile phone. *Pathophysiology*. 2009;16:103-112.

41. Sutton CH, Carroll FB. Effects of microwave-induced hyperthermia on the blood-brain barrier of the rat. *Radio Sci.* 1979;14:329-334.
42. Oscar KJ, Hawkins TD. Microwave alteration of the blood-brain barrier system of rats. *Brain Res.* 1977;126:281-293.
43. Franke H, Ringelstein EB, Stogbauer F. Electromagnetic fields (GSM 1800) do not alter blood-brain barrier permeability to sucrose in models in vitro with high barrier tightness. *Bioelectromagnetics.* 2005;26:529-535.
44. D'andrea JA, Chou CK, Johnston SA, et al. Microwave effects on the nervous system. *Bioelectromagnetics Suppl* 6. 2003;S107-S147.
45. Fritze K, Sommer C, Schmitz B, et al. Effect of global system for mobile communication (GSM) microwave exposure on blood-brain barrier permeability in rat. *Acta Neuropathol.* 1997;94:465-470.
46. Salford LG, Brun A, Sturesson K, et al. Permeability of the blood-brain barrier induced by 915 MHz electromagnetic radiation, continuous wave and modulated at 8, 16, 50, and 200 Hz. *Microsc Res Tech.* 1994;27:535-542.
47. Hossmann KA, Hermann DM. Effects of electromagnetic radiation of mobile phones on the central nervous system. *Bioelectromagnetics.* 2003;24, 49-62.
48. Buckner CA, Buckner AL, Koren SA, et al. Inhibition of cancer cell growth by exposure to a specific time-varying electromagnetic field involves T-type calcium channels. *PLoS ONE.* 2015;10:e0124136.
49. Nanou E, Catterall WA. Calcium channels, synaptic plasticity, and neuropsychiatric disease. *Neuron.* 2018;98:466-481.
50. Sun ZC, Ge JL, Guo B, et al. Extremely low frequency electromagnetic fields facilitate vesicle endocytosis by increasing presynaptic calcium channel expression at a central synapse. *Sci Rep.* 2016;6:21774.
51. Kim JH, Sohn UD, Kim HG, et al. Exposure to 835 MHz RF-EMF decreases the expression of calcium channels, inhibits apoptosis, but induces autophagy in the mouse hippocampus. *Korean J Physiol Pharmacol.* 2018a;22:277-289.
52. İkinci A, Mercantepe T, Unal D, et al. Morphological and antioxidant impairments in the spinal cord of male offspring rats following exposure to a continuous 900MHz electromagnetic field during early and mid-adolescence. *J Chem Neuroanat.* 2016;75:99-104.
53. Johansson O, Redmayne M. Exacerbation of demyelinating syndrome after exposure to wireless modem with public hotspot. *Electromagn Biol Med.* 2016;35:393-397.
54. Sherafat MA, Heibatollahi M, Mongabadi S, et al. Electromagnetic field stimulation potentiates endogenous myelin repair by recruiting subventricular neural stem cells in an experimental model of white matter demyelination. *J Mol Neurosci.* 2012;48:144-153.
55. Medina-Fernandez FJ, Escribano BM, Agüera E, et al. Effects of transcranial magnetic stimulation on oxidative stress in experimental autoimmune encephalomyelitis. *Free Radic Res.* 2017;51:460-469.
56. Kim JH, Yu DH, Kim HJ, et al. Exposure to 835 MHz radiofrequency electromagnetic field induces autophagy in hippocampus but not in brain stem of mice. *Toxicol Ind Health.* 2018B;34:23-35.

57. Abdel-Rassoul G, El-Fateh OA, Salem MA, et al. Neurobehavioral effects among inhabitants around mobile phone base stations. *Neurotoxicology*. 2007;28:434-440.
58. Asghari A, Afshin Khaki A, Rajabzadeh A. A review on electromagnetic fields (EMFs) and the reproductive system. *Electronic Physician*. 2016;8(7):2655–2662.
59. Dubreuil D, Jay T, Edeline JM. Head-only exposure to GSM 900-MHz electromagnetic fields does not alter rat's memory in spatial and non-spatial tasks. *Behav. Brain Res.* 2003;145:51-61.
60. Tattersall JEH, Scott IR, Wood SJ, et al. Effects of low intensity radiofrequency electromagnetic fields on electrical activity in rat hippocampal slices. *Brain Res.* 2001;904:43-53.
61. Xu S, Ning W, Xu Z, et al. Chronic exposure to GSM 1800-MHz microwaves reduces excitatory synaptic activity in cultured hippocampal neurons. *Neurosci Lett.* 2006;398:253-257.
62. Arendash GW, Sanchez-Ramos J, Mori T, et al. Electromagnetic field treatment protects against and reverses cognitive impairment in Alzheimer's disease mice. *J Alzheimers Dis.* 2010;19:191-210.
63. Son Y, Kim JS, Jeong YJ, et al. Long-term RF exposure on behavior and cerebral glucose metabolism in 5xFAD mice. *Neurosci Lett.* 2018;666:64-69.
64. Khaki AA, Khaki A, Ahmadi SS. The effect of non-ionizing electromagnetic field with a frequency of 50 Hz in rat ovary: a transmission electron microscopy study. *International Journal of Reproductive Biomedicine*. 2016;14(2):125–132.
65. Kesari KK, Behari J. Microwave exposure affecting reproductive system in male rats. *Applied Biochem Biotechnol.* 2010;162:416-428.
66. Saygin M, Çalışkan S, Karahan N. Testicular apoptosis and histopathological changes induced by a 2.45 GHz electromagnetic field. *Toxicology and Industrial Health*. 2011;27(5):455–463.
67. Guney M, Ozguner F, Oral B, et al. 900 MHz radiofrequency-induced histopathologic changes and oxidative stress in rat endometrium: protection by vitamins E and C. *Toxicol Ind Health*. 2007;23(7): 411–20.
68. Roshangar L, Hamdi BA, Khaki AA, et al. Effect of low-frequency electromagnetic field exposure on oocyte differentiation and follicular development. *Adv Biomed Res.* 2014;3:76.
69. Mailhes JB, Young D, Marino AA, et al. Electromagnetic fields enhance chemically-induced hyperploidy in mammalian oocytes. *Mutagenesis*. 1997;12(5):347-51.
70. Panagopoulos DJ, Chavdoula ED, Nezis IP, et al. Cell death induced by GSM 900-MHz and DCS 1800-MHz mobile telephony radiation. *Mutat Res.* 2007;626(1-2):69-78.
71. Sagioglou NE, Manta AK, Giannarakis IK, et al. Apoptotic cell death during Drosophila oogenesis is differentially increased by electromagnetic radiation depending on modulation, intensity and duration of exposure. *Electromagn Biol Med.* 2015;1-14.
72. Borhani N, Rajaei F, Salehi Z, et al. Analysis of DNA fragmentation in mouse embryos exposed to an extremely low-frequency electromagnetic field. *Electromagn Biol Med.* 2011;30(4):246–52.

73. Lopucki M, Lańcut M, Rogowska W, et al. Evaluation of the morphology of the human placental cotyledon following dual in vitro perfusion in variable magnetic field. Ginekol Pol. 2003;74(10):1187-93.
74. Lopucki M, Rogowska W, Pietruszewski S, et al. Oxygen transfer and consumption in human placenta exposed to variable magnetic fields in vitro. Ginekol Pol. 2004;75(3):177-86.
75. Naziroğlu M, Yüksel M, Köse SA, et al. Recent reports of Wi-Fi and mobile phone-induced radiation on oxidative stress and reproductive signaling pathways in females and males. J Membr Biol. 2013;246(12):869-75.
76. Wdowiak A, Lewicka M, Sulima M, et al. Praca przy komputerze i korzystanie z telefonu komórkowego a dobrostan noworodka. Probl Hig Epidemiol. 2012;93(4):698-701 (in Polish).w